II მოდული: აფხაზეთი: „აფხაზთა სამეფოდან“ ოკუპირებულ ტერიტორიამდე

შალვა გლოველი
კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

„აფხაზთა სამეფოს“ ისტორია

VIII-IX სს. მიჯნაზე საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარეობს ახალი სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბების პროცესი. მათგან ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი იყო „აფხაზთა სამეფო“. ეს სახელმწიფო წყაროებში „აფხაზთა“, ან კიდევ „ეგრისის“ სამეფოდ იხსენიება, რადგანაც სამეფო დინასტიის დამაარსებელი – ლეონ II იყო აფხაზეთის ერისთავი, თვით სახელმწიფოს ტერიტორია კი ისტორიული ეგრისის მიწა-წყალს მოიცავდა. აქედან გამომდინარე, ამ სამეფოს ზოგიერთი მკვლევარი „ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს“ უწოდებს, ზოგიც – „აფხაზთა“ ან „ლიხსიქეთის“ სამეფოს სახელწოდებით მოიხსენიებს მას. მნიშვნელოვანია, რომ ამ სამეფოს სახელწოდება გულისხმობდა დასავლეთ საქართველოს.

საინტერესოა ამ სამეფოს ჩამოყალიბების განმაპირობებელი ფაქტორები. ჯერ კიდევ VI საუკუნეში ეგრისის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა სპარსეთსა (ირანი) და ბიზანტიას შორის ხანგრძლივი ომები. იმდროინდელი ორი უდიდესი იმპერიის ომების პოლიგონად ქცეული ეგრისის სამეფო, ბუნებრივია, დასუსტდა. მოგვიანებით, ამას დაემატა არაბთა თავდასხმები, რამაც საგრძნობლად იმოქმედა ეგრისის მდგომარეობაზე. „არაბობის“ ხანაში ეგრისს გამოეყო აფხაზეთი და ის უშუალოდ ბიზანტიის იმპერიას დაექვემდებარა. ამიერიდან აფხაზეთის ერისთავები იმპერატორის ვასალები ხდებიან. VII-VIII საუკუნეებში, ეგრისის დასუსტების პარალელურად, თანდათან ძლიერდება აფხაზეთის საერისთავო/სამთავრო (საკუთრივ აფხაზეთი (ბერძნული წყაროების აბაზგია) აერთიანებს აბაზგებს, აფშილებს, სანიგებს, მისიმიელებს... განსახილველ პერიოდში სწორედ ტომთა ამ ერთობლიობას უწოდებენ ქართული წყაროები აფხაზებს, შესაბამისად – აბაზგიის მთავარს უწოდებენ – აფხაზთა მთავარს/აფხაზთა ერისთავს).

VI საუკუნის პირველ ნახევარში ქართლში ირანის მიერ მეფის ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ, თანდათან მაინც გაძლიერდნენ ადგილობრივი აზნაურები. მათ მოახერხეს და VI საუკუნეშივე სახელმწიფოს სათავეში დააყენეს – ერისმთავარი (ერისთავთა თავი). ეს ტერმინი VI-IX საუკუნეების ქართულ საისტორიო მწერლობაში ქართლის ფეოდალური სახელმწიფოს მეთაურის აღმნიშვნელი ტერმინია. აქ ისმის კითხვა, ვინ იყო ტრადიციულად ქართლის სამეფოში ერისთავთა თავი? ეს იყო – მეფე. მაშასადამე, ქართლში ირანელი მარზპანის მმართველობის პარალელურად ირჩევენ ერისთავთა თავს – იგივე მეფეს, რომელსაც ერისმთავარი უწოდეს. მაშასადამე, შეიძლება ითქვას, რომ ერისმთავრის ინსტიტუტის შექმნით და პირველი ერისმთავრის არჩევით, ქართლის სამეფოში ფაქტობრივად მეფე აირჩიეს. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში სპარსეთ-ბიზანტიის ინტერესები ერთმანეთს უპირისპირდებოდა, მთავარ საკითხში – ყოფილიყო თუ არა ამ ტერიტორიაზე ქართული სახელმწიფო მეფის ხელისუფლებით სათავეში – მათი ინტერესები თანხვედრილი იყო, არც ერთს არ სურდა ქართველი მეფე და დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფო. ამ ყველაფრის გათვალისწინებით მართლაც ძალიან დიდი მნიშვნელობის ფაქტია ქართლის ერისმთავრის არჩევა, რაც სახელმწიფოებრიობისათვის ქართველების ბრძოლის დიდ ძალისხმევაზე მიუთითებს. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება მაინც განსხვავდებოდა ადრინდელი ქართლის მეფის შეუზღუდავი ხელისუფლებისაგან. აფხაზთა სამეფოს ჩამოყალიბებაც, სწორედ, აფხაზეთის ერისთავისა და ქართლის ერისმთავრების ქართული სახელმწიფოებრიობისათვის ერთობლივი ბრძოლის წარმატებული მაგალითია.

VIII საუკუნის II ნახევარში, როდესაც არაბებმა თბილისში ამირა დასვეს და ქართლის ერისმთავართა ხელისუფლება საგრძნობლად შეავიწროვეს, პერიფერიებში, სადაც ნაკლებად იყო არაბთა გავლენა, იქმნება ახალი ქართული სამეფო-სამთავროები. მათ შორისაა აფხაზთა სამეფოც; სავარაუდოდ, დასავლეთ საქართველოში გადასულ ერისმთავრებთან (არჩილი და მირი) შეთანხმებით, ჯერ გაერთიანდა ეგრის-აფხაზეთი. ერისმთავარმა არჩილმა თავისი გარდაცვლილი ძმის მირის ასული გურანდუხტი ცოლად შერთო აფხაზეთის ერისთავს - ლეონ I-ს. ფაქტობრივად ლეონი ქართლის ერისმთავრის ვასალი გახდა და ამგვარი დინასტიური ქორწინებით მიიღო ეგრისი. არჩილმა მას გადასცა ბიზანტიის იმპერატორისაგან მირისთვის გამოგზავნილი გვირგვინი, რაც ფაქტობრივად ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებას ნიშნავდა. ამ ეტაპზე ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებას არ ეწინააღმდეგება ბიზანტიის იმპერია, პირიქით, როგორც ჩანს, ის მხარს უჭერს ამ პროცესს, რადგანაც, ჯერ ერთი, გაძლიერებული აფხაზთა სამთავრო არაბთა წინააღმდეგ მნიშვნელოვანი ძალაა, გარდა ამისა, ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებას ბიზანტია

საკუთარი გავლენის სფეროს გაფართოებად აღიქვამდა. ამის მიუხედავად, მოგვიანებით ლეონ I-ის ძმისშვილმა – ლეონ II-მ ისარგებლა ბიზანტიის იმპერიის დასუსტებით, ხაზართა დახმარებით განუდგა იმპერიას, გააერთიანა მთელი დასავლეთ საქართველო ლიხის ქედამდე და მიიღო „აფხაზთა მეფის“ ტიტული (ლეონ II იწოდა „აფხაზთა მეფედ“, რადგანაც დინასტია იყო სწორედ აფხაზეთიდან გამოსული). მართალია, არ არის ცნობილი კონკრეტულად რომელი დინასტიის წარმომადგენლები იყვნენ აფხაზთა მეფეები, მაგრამ ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ მათი სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა მთლიანად ქართულია.

აფხაზთა სამეფოს დედაქალაქი გახდა ქუთაისი, ძველი ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის უმნიშვნელოვანესი ცენტრი. აფხაზთა სამეფოს სახელმწიფო ენა იყო ქართული. აფხაზთა მეფეები იბრძვიან დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ბიზანტიის იმპერიისაგან დამოუკიდებლობისათვის და აქაც ბერძნულ ენას ეტაპობრივად ანაცვლებს ქართული. დასავლეთ საქართველოზე პოლიტიკური გავლენის დაკარგვის შემდეგ ბიზანტიის იმპერია დასაყრდენს დასავლეთ საქართველოს ბერძნულ საეპისკოპოსოებში ხედავდა. ამიტომაც, აფხაზთა მეფეები აქტიურად აუქმებენ ბიზანტიურ კათედრებს და მათ ნაცვლად ქართული საეპისკოპოსოები იქმნება. ამ ახალ საეპისკოპოსოებში წირვა-ლოცვა უკვე ქართულ ენაზე სრულდებოდა. IX საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს ეკლესია საბოლოოდ მცხეთის ტახტს დაექვემდებარა.

ქართულმა ფეოდალურმა კულტურამ მაღალი განვითარების დონეს მიაღწია აფხაზთა სამეფოში. ამის დამადასტურებელია ქართული ხუროთმოძღვრების იმდროინდელი უნიკალური ძეგლები. ქართული კულტურის კერებად იქცა ახალი ქართული საეპისკოპოსო კათედრები; აფხაზთა სამეფოში მოღვაწეობდნენ იოანე მინჩხი და სტეფანე სანანოის ძე ჭყონდიდელი, აქ შეიქმნა ქართული ჰაგიოგრაფიისა და ჰიმნოგრაფიის უნიკალური ძეგლები; აფხაზთა მეფეების კარზე დაიწერა „აფხაზთა მეფეების დივანი“. მრავლადაა შემორჩენილია იმდროინდელი ეპიგრაფიკული ქართული წარწერები. დასავლეთ საქართველოს ეკლესიამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოიპოვა რეგიონში. X საუკუნეში აფხაზთა მეფე გიორგი II აქტიურად მონაწილეობდა ჩრდილოეთ კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელების პროცესში.

უმნიშვნელოვანესია აფხაზთა სამეფოს სახელმწიფოებრივი, რელიგიურ-კულტურული პოლიტიკა; მისი სახელმწიფო სისტემა, აფხაზთა მეფეების საგარეო და საშინაო პოლიტიკა. მიუხედავად ბიზანტიის არაერთი მცდელობისა მოეხდინა სამეფოს შიგნით არეულობა, ტახტის პრეტენდენტთა ურთიერთდაპირისპირება, იმ დროს არსებული სხვა ქართული სამეფო-სამთავროების აფხაზთა სამეფოსთან დაპირისპირება, აფხაზთა სამეფო მაინც არ

თმობდა პოზიციებს; აქ მოღვაწე იმდროინდელმა პოლიტიკურმა დასმა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებაშიც აქტიური როლი შეასრულა. IX საუკუნის დასაწყისიდან აფხაზთა სამეფო აქტიური მონაწილეა ქართულ სამეფო-სამთავროებში მიმდინარე იმ ბრძოლის რომლის მიზანიც ქართული ქვეყნების ერთ ეროვნულ სახელმწიფოდ გაერთიანება იყო. სათავე დაედო ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნას და მისი პირველი მეფე აფხაზთა სამეფოს კანონიერი მემკვიდრე ბაგრატ ბაგრატიონი გახდა. გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში პირველ ადგილზე „აფხაზთა მეფის“ ტიტულია, რადგანაც ერთიანი საქართველოს პირველმა მეფემ – ბაგრატ ბაგრატიონმა ყველაზე ადრე სწორედ „აფხაზთა მეფის“ ტიტული მიიღო.

აფხაზთა სამეფოს პერიოდში გაფართოვდა ტერმინების „აფხაზისა“ და „აფხაზეთის“ მნიშვნელობა. ახლა უკვე ტერმინი „აფხაზი“ დასავლელ ქართველს, „აფხაზეთი“ კი დასავლეთ საქართველოს აღნიშნავდა. აფხაზთა სამეფო იყო დასავლურ-ქართული სახელმწიფო. ქართული სამეფო-სამთავროების გაერთიანების შემდეგ, მეფეთა ტიტულატურაში „აფხაზთა მეფის“ ტიტულის პირველობის გამო ერთიანი საქართველოს მეფეებს ხშირად კვლავ „აფხაზთა მეფეებს“, ხოლო ერთიან საქართველოს – „აფხაზთა სამეფოს“ უწოდებდნენ.

Shalva Gloveli

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

HISTORY OF THE “KINGDOM OF ABKHAZIA”

On the edge of the 8th-9th centuries the process of formation of new kingdoms-principalities is underway in the territory of Georgia. One of the most important was the “Kingdom of Abkhazia”. This state in the historical sources is referred to as “Abkhaz” or “Egrisi” kingdom, because the founder of the royal dynasty – Leon II, was an “Eristavi” (duke)[1] of Abkhazia, and the territory of the state itself included the land of historical Egrisi. Therefore, some researchers call this kingdom the “Kingdom of Egris-Abkhazia”, while others refer to it as the kingdom of “Abkhazia” or “Likhsiketi”[2]. It is important that the name of this kingdom meant Western Georgia.

---

1 Georgian “ერისთავი” (eristavi) literally means “the head of people”.

2 “Likhsiketi” means – located beyond mountain range of Likhi.

The factors determining the formation of this kingdom are noteworthy. Back in the 6th century, long wars between Persia (Iran) and Byzantium were taking place on the territory of Egrisi. The kingdom of Egrisi, which became the battleground of the two biggest empires of the time, naturally enfeebled. Arab attacks of the later times had a tragic effect on the situation in Egrisi. During the Arab invasions Abkhazia was separated from Egrisi and it was directly subordinated to the Byzantine Empire. From that time on Abkhaz nobles become vassals of the Byzantine emperor. In the 7th-8th centuries, alongside with weakening of the Egrisi, the principality of Abkhazia gradually strengthened. Abkhazia itself – known as Abazgia in the Greek sources – includes the tribes of Abazgs, Apshils, Sanigs, Misimians... In the period in question, it is this combination of tribes that Georgian sources call the Abkhazians, respectively – they call the chief of Abazgia the duke of the Abkhazians.

In the first half of the 6th century, after Iran abolished the king's authority in Kartli, the local nobility gradually became stronger. In the same 6th century they succeeded to put the "Erismtavari"[1] (duke of dukes) at the head of the principality. In the Georgian historical writings of the 6th-9th centuries the term "Chief of People" (ერისმთავარი) refers to the head of the feudal state of Kartli. Here the question arises, who was traditionally the head of the nobility in the Kartli kingdom? It was the king. Therefore, in Kartli, in parallel with the rule of the Iranian Marzapan, the Head of the "Eristavis" is elected – the same king, who was called the "Erismtavari". Therefore, it can be said that with the establishment of the "Erismtavari" institution and the election of the first "Erismtavari", a king was actually elected in the Kingdom of Kartli.

Although in general the interests of Persia and Byzantium contradicted each other in Georgia, in the main issue – whether there should be a Georgian state in this territory with the authority of the king at the head – their interests coincided. None of them wanted a Georgian king and an independent Georgian state. Considering all this, the election of the "Erismtavari" of Kartli is a very important fact, which indicates the great efforts of Georgians in their struggle for statehood. However, it should be noted that the authority of the "Erismtavari" still differed from the unlimited authority of the earlier king of Kartli. The establishment of the Abkhazian kingdom is a successful example of the joint struggle of the Abkhazian and Kartli "Eristavs" for Georgian statehood.

---

[1] Georgian „ერისმთავარი" (erismtavari) literally means "the chief of people", among two ranks „ერისთავი" (head of people) and „ერისმთავარი" (chief of people) the later is higher, as it means "the chief of the heads of people", "duke of dukes". From this point in the translation will be used English transcriptions of the Georgian terms.

In the 2nd half of the 8th century, when the Arabs established an Emir in Tbilisi and significantly narrowed the power of the nobles of Kartli, new Georgian principalities were created in the peripheries, where the influence of the Arabs was less. Among them was the Kingdom of Abkhazia; Egrisi-Abkhazia was probably united by agreement with the "Eristavis" (Archil and Mir) who moved to Western Georgia. "Eristavi" Archil married his deceased brother Mir's daughter Gurandukht to Leon I, the "Eristavi" of Abkhazia. In fact, Leon became a vassal of the "Erismtavari" of Kartli and received Egrisi through such a dynastic marriage. Archil gave him the crown sent to Mir from the Byzantine emperor, which actually meant the unification of Egrisi and Abkhazia.

At this stage, the Byzantine Empire did not oppose to the unification of Egrisi and Abkhazia. On the contrary, it seems the Empire supported this process due to the following reasons: firstly, the strengthened Abkhaz principality was an important force against the Arabs, and secondly, Byzantium perceived Egrisi-Abkhazia unification as an expansion of its sphere of influence. Despite this, later Leon I's nephew, Leon II, took advantage of the weakening of the Byzantine Empire, with the help of the Khazars, he surrendered to the empire, united all of Western Georgia up to the Likh ridge and received the title of "King of Abkhazia" (Leon II was called "King of Abkhazia" because the dynasty was from Abkhazia). It is true that it is not known exactly which dynasty the Abkhazian kings were, but it can be said unequivocally that their state policy is entirely Georgian.

Kutaisi, the most important center of ancient Georgian statehood and culture, became the capital of the Abkhaz Kingdom. The state language of the Abkhaz Kingdom was Georgian. The Abkhazian kings struggled for the independence of the Church of Western Georgia from the Byzantine Empire, and here too the Greek language was gradually replaced by Georgian. After losing its political influence on Western Georgia, the Byzantine Empire found its foothold in the Greek bishoprics of Western Georgia. That's why the Abkhazian kings were actively canceling the Byzantine cathedrals and Georgian episcopal ones were created instead. In these new episcopal churches, services were already performed in the Georgian language. In the 9th century the Church of Western Georgia was finally subordinated to the seat of Mtskheta.

Georgian feudal culture reached a high level of development in the Kingdom of Abkhazia. This is confirmed by the unique monuments of Georgian architecture of that time. New Georgian episcopal cathedrals became centers of Georgian culture; Ioane Minchkhi and Stephane Sananoisdze-Tchkondideli worked in the Kingdom of Abkhazia, exceptional monuments of Georgian hagiography and hymnography were created here; "Divan of the Abkhazian kings" (The Chronicles of Abkhazian Kings) was written on the court of the Abkhazian kings. There are many epigraphic Georgian

inscriptions of that time. The Church of Western Georgia gained significant influence in the region. In the 10th century King George II of Abkhazia actively participated in the process of spreading Christianity in the North Caucasus.

The state, religious-cultural policy of the Abkhaz Kingdom, its state system, foreign and domestic policy of the Abkhazian kings is of vital importance. In spite of many attempts of Byzantium to make a disturbance within the kingdom, confrontation between claimants of the throne, confrontation of other Georgian kingdoms and principalities with the Abkhazian kingdom, the Abkhazian kingdom still did not give up its positions. The political group working here at that time also played an active role in the formation of a unified Georgian state. Since the beginning of the 9th century, the Kingdom of Abkhazia has been an active participant in the ongoing struggle between Georgian kingdom-principalities, the goal of which was to unify Georgian countries into one national state. The foundation was laid for the creation of a unified Georgian feudal state, and its first king was Bagrat Bagrationi, the legal heir of the Abkhazian kingdom. In the titulary of the kings of the united Georgia, the title of "King of Abkhazia" is on the first place, because Bagrat Bagration, the first king of united Georgia, received the title of "King of Abkhazia" first.

During the period of the Abkhazian kingdom, the meaning of the terms "Abkhaz" and "Abkhazia" expanded. Now the term "Abkhaz" meant Western Georgian, and "Abkhazia" meant the whole Western Georgia. Abkhazian kingdom was a Western-Georgian state. After the unification of the Georgian principalities, due to the primacy of the title of "King of Abkhazia" in the titulary of kings, the kings of united Georgia were often called "Kings of Abkhazia", and united Georgia – "Kingdom of Abkhazia".

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

წყაროები:

ბასილი სოფენელი. [ნოტიციები]. წგ.: გეორგიკა. IV, ნაკვ. II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1952;

ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973.

ექვთიმე **თაყაიშვილი.** რას შეიცავდა ე.წ. აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, რომლითაც უსარგებლია იერუსალიმის პატრიარხს დოსითეოსს თავის იერუსალიმის პატრიარხთა ისტორიაში. კრ. „ძველი საქართველო". საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული. II. ტფ. 1913.

იოანე საბანისძე. წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტჱსისა ჰაბოჲსი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, ჴელითა სარკინოზთაჲთა, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი ბრძანებითა ქრისტჱს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოზისაჲთა. წგ.: ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. რედ. კ. კეკელიძე. ტფ. 1935.

მატიანე ქართლისა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1955.

ვალერი **სილოგავა.** სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა. თბ. 2004.

სუმბატ დავითის ძე. ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთა, ჩუენ ქართველთა მეფეთასა, თუ სადათ მოიწივნეს ამას ქუეყანასა იგინი, ანუ რომლით ჟამითგან უპყრიეს მათ მეფობა ქართლისა, რომელი აღწერა სუმბატ ძემან დავითისმან. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ. თბ. 1990.

Darrouzès J. Listes Épiscopales du Concile de Nicée (787). „Revue des Etudes Byzantines“”. 33. Paris. 1975.

ლიტერატურა:

შოთა **ბადრიძე.** აფხაზთა სამეფოს წარმოშობის დროისა და პირობების შესახებ. თსუ შრომები. 4 (143). თბ. 1972.

პავლე **ინგოროყვა.** გიორგი მერჩულე. ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან. თბ. 1954.

მარიამ **ლორთქიფანიძე.** ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს.). თბ. 1963.

დავით **მუსხელიშვილი.** საქართველოს ისტორიული გეოგრეაფიის ძირითადი საკითხები. II. თბ. 1980.

ზურაბ **პაპასქირი.** „აფხაზთა“ სამეფოს საგარეო პოლიტიკური ორიენტაციის დაზუსტების საკითხისათვის. ქართული დიპლომატია. წელიწდეული. თბ. 1999.

Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). Сухуми. 1959.

Джанашиа С. О времени и условиях возникновения Абхазского царства. Sromebi. II. Tb. 1952.

Лордкипанидзе М. Д. Абхазское царство. В кн.: Очерки истории Абхазской Асср. 1961.

Успенский Ф. История Византийской империи. II. Ленинград. 1927.

Major sources:

1. Basil of Sofena, Notitae. Ed.: Georgika. IV, part II. The Greek text translated into Georgian, and added explanations by Simon Kaukhchishvili. Tb. 1952;

2. Vakhushti Batonishvili. Description of the Kingdom of Georgia. Ed.: Life of Kartli. IV. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tb. 1973.

3. Ekvtime Takaishvili. What did include the so-called “The history of Abkhazia” of King Bagrat, Which Was Used by Dositheus, Patriarch of Jerusalem, in His “History of the Patriarchs of Jerusalem”. “Old Georgia”. Collection of the Historical and Ethnographic Society of Georgia. II. Tf. 1913.

4. Ioane Sabanisdze, Martyrdom of the Holy and Blessed Martyr Abo, Who Was Tortured in Kartli, in the City of Tbilisi, By the Hands of the Saracens, Told by Ioane son of Sabani by the Order of Samoe, Catholicos of Kartli. Ed.: Early Feudal Georgian Literature. Ed. K. Kekelidze. Tf. 1935.

5. History of Kartli. Ed.: Life of Kartli. I. The text established by all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tb. 1955.

6. Valery Silogava. Georgian Epigraphy of Samegrelo-Abkhazia. Tb. 2004.

7. The Life and Tale of the Bagrationis, Kings of the Kartvels, from where they came to this land, and, from the time they possessed royal authority in Kartli, whose tale is described by Sumbat, Son of David. The text was prepared for publication, research, notes and searches were added by Gonel Arakhamia. Tb. 1990.

8. Darrouzès J. Listes Épiscopales du Concile de Nicee (787). “Revue des Etudes Byzantines”. 33. Paris. 1975.

Scientific literature:

1. Shota Badridze. About the Time and Conditions of the Origin of the Kingdom of Abkhazia. Works of the Tbilisi State University. 4 (143). Tb. 1972.

2. Pavle Ingoroqva. Giorgi Merchule. Georgian Writer of the 10th Century. Essay on the History of Ancient Georgian Literature, Culture and State Life. Tb. 1954.

3. Mariam Lortkipanidze. Political Union of Feudal Georgia (9th-10th centuries). Tb. 1963.

4. Davit Muskhelishvili. The Main Issues of the Historical Geography of Georgia. II. Tb. 1980.

5. Zurab Papaskiri. For Clarification of the Foreign Political Orientation of the “Abkhazian” Kingdom. Georgian diplomacy. Yearbook. Tb. 1999.

6. Anchabadze 3. B., On the History of Medieval Abkhazia (6th-17th cc.). Sukhumi. 1959.

7. Janashia C. About the Time and Conditions of the Emergence of the Abkhaz Kingdom. Works. II. Tb. 1952.

8. Lordkipanidze M. D. Kingdom of Abkhazia, in: Essays on the History of Autonomous Soviet Republic Abkhazia. 1961.

9. Uspenski, F., History of the Byzantine Empire. II. Leningrad. 1927.